

ОСОБИСТОСТІ

Брати Черняхівські: від Сяну до Дону

Д. Є. Дубенко

Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

Українська земля дала світові багатьох видатних історичних постатей та славетних династій. Яскравим прикладом є історія трьох братів, видатних синів українського народу: Михайла, Олександра та Євгена Черняхівських. Їх життєвий шлях неможливо окреслити винятково епітетом «лікарський», оскільки вони були фундаторами наукових шкіл, громадськими діячами, творцями української держави у 1917—1921 рр., учителями та патріотами. Вони очолювали кафедри в університетах від Варшави до Ростова-на-Дону, працювали на теренах нашої Батьківщини від східних до західних її кордонів та за її межами. Вони були першими, хто своїм особистим прикладом втілював у життя рядки з вірша П. П. Чубинського «Ще не вмерла Україна» про панування братів від Сяну до Дону, перший куплет якого є Національним Гімном нашої держави.

Перші згадки про братів з'явилися лише на початку 1990-х років, оскільки за часів радянської влади їх імена були викреслені з історії Національного медичного університету (НМУ) імені О. О. Богомольця та вітчизняної медицини. Незважаючи на свої професійні здобутки, за визначенням органів держбезпеки, їх вважали «вкрай небезпечними націоналістичними елементами». Розсекречування архівів КДБ СРСР дало змогу дослідникам наблизитися до історичної правди, але, на жаль, багато документів було знищено або замінено. В Державному архіві м. Києва, в описах щодо НМУ імені О. О. Богомольця майже повністю відсутні документи про Євгена та Олександра

Черняхівських, а в переліку справ навпроти їх прізвищ стоїть штамп «документи вибули». Натомість у Галузевому архіві Служби Безпеки України та Центральному державному архіві громадських об'єднань України наявні особисті справи з кримінальних проваджень, до яких прикріплені біографії та деякі особисті документи.

Феномен братів Черняхівських полягає в їх європейському визнанні та недооціненості на рідній землі. Причина цього, що вони жили, як писав Тарас Шевченко, «на нашій, не своїй землі». Тому сьогодні нам надзвичайно важливо берегти свою історію, аби українська земля більше ніколи не стала чужою. Боротьба за самоідентифікацію нації полягає, зокрема, у відстоюванні історичної справедливості. Цю статтю написано задля збереження традицій, які «є не поклонінням попелу, а збереженням вогню».

Михайло Григорович Черняхівський (1859—1920)

Михайло Григорович народився 1859 р. у селі Мазепинці Київської губернії. Він був старшим з братів Черняхівських. З архівних джерел відомо лише про батька, який був священником у сільській церкві, помер у 1902 р. Про матір немає жодної згадки в архівних справах усіх братів. Батько зумів дати синам належну освіту, що зробило можливим їх подальше навчання в Київському університеті. Старший брат, як пізніше і молодші, навчався в чоловічій Київській гімназії.

У 1878 р. Михайло Черняхівський вступив на медичний факультет університету святого Володимира. Його наставниками з хірургії були Володимир Опанасович Караваєв, Олександр Христофорович Рінек, Микола Васильович Скліфосовський. Це була золота ера розвитку хірургії, коли для

Дубенко Дмитро Євгенійович, лікар-інтерн хірург, ст. лаборант кафедри хірургії № 4, ст. лаборант кафедри оперативної хірургії та топографічної анатомії
E-mail: dubenko.md@gmail.com

виконання оперативних втручань стали доступними асептика та знеболювання. Після закінчення університету з відзнакою Михайло Черняхівський отримав розподіл на кафедру гістології, де працював на посаді помічника прозектора. Однак доля змінила його професійний шлях, і він працював у факультетській хірургічній клініці Університету. За іронією долі, дещо пізніше гістологія стане справою життя його молодшого брата Олександра.

Михайло Григорович працював у лікарнях Києва та за його межами. У 1885 р. він став асистентом факультетської клініки Університету та працював у Військовому шпиталі під керівництвом Федора Карловича Борнгаупта. У 1893 р. захистив докторську дисертацію, пізніше його затверджено в званні професора. Згідно з даними Олексія Петровича Кримова про історію хірургії в Київському університеті, дисертація М. Черняхівського на тему «Кишечные свищи и их лечение. Значение резекции кишки как метода оперативного лечения кишечных свищей» була однією з двох, захищених на кафедрі в період з 1885 до 1920 р.

Михайло Черняхівський публікує серію праць про воєнно-польову хірургію, підґрунтям для яких була робота з великою кількістю поранених солдатів. Серед підшивки описів виконаних у той час наукових робіт з хірургії військового часу, нещодавно віднайдені на кафедрі оперативної хірургії та топографічної анатомії НМУ імені О. О. Богомольця, також наявна агітаційна листівка часів російсько-турецької війни (1877–1878) під назвою «Телеграмма Киевлянина». В ній висвітлюються події проголошення під егідою Російської імперії короля у відвойованій Сербії: *«Белград. 11 сентября 1878 года. Постоянная комиссия приняла провозглашение Милана королем радостно. В особой резолюции просила правительство осуществить как возможно скорее желание народа. Число русских волонтеров, прибывших в Сербию, доходит ныне до 4500 человек, в том числе 1500 офицеров. Прилив русских волонтеров усиливается в возрастающей прогрессии. Телеграмма от специального корреспондента Московских ведомостей»*. Простір для проведення історичних паралелей залишиться читачеві.

Шляхами війни та евакуації

У 1900 р. Михайло Черняхівський стає завідувачем кафедри хірургії Варшавського імператорського університету (Польща тоді входила до складу Російської імперії). Географічне та політичне становище Варшави дає йому змогу регулярно публікуватися в німецьких та австро-угорських хірургічних журналах. Усю професійну кар'єру М. Черняхівського супроводжують війни, які, з одного боку, були «рушійною силою» розвитку його хірургічних вмій, а з другого — причинами корінних змін у житті професора. Він працював із пораненими з багатьох театрів воєнних дій Російської імперії. В 1915 р., у роз-

пал І Світової війни, Варшавський університет було евакуйовано до Ростова-на-Дону. Так закінчився 15-річний період завідування Михайлом Черняхівським хірургічною кафедрою у Варшаві. В Росії його одразу було призначено завідувачем кафедри хірургії в новоствореному (евакуйованому) університеті. Дорогою до Ростова-на-Дону частина вивезеного устаткування зникла або осіла у московських університетах. Перед Михайлом Григоровичем постало вкрай складне завдання — поновити навчальний процес у майже не пристосованих до того умовах. Деякий час хірургію викладали лише як теоретичні лекції. З 1915 р. до своєї смерті у 1920 р. він активно створює ростовську хірургічну школу, є одним із фундаторів хірургічної клініки при кафедрі, за що у 1919 р. був удостоєний звання «почесного професора університету».

Життя після смерті

У 1923 р., після смерті Михайла Черняхівського, було видано двотомний підручник «Хірургічна патологія та терапія» за його редакцією. Видання книги стало можливим завдяки натхненній праці його учнів та дружини Варвари Михайлівни. Вона працювала над третім томом підручника, який містив перелік використаної літератури до перших двох томів, що свідчить про надзвичайну фундаментальність та актуальність праці М. Г. Черняхівського.

Євген Григорович Черняхівський (1873–1939)

Євген Григорович Черняхівський народився 1 лютого 1873 р. у селі Мазепинці. Здобув середню освіту в одній з київських гімназій і вступив до університету св. Володимира на медичний факультет. У студентські роки він був членом студентського наукового товариства Університету. В 1898 р. склав докторантський іспит і отримав розподіл лікаря-інтерна у хірургічне відділення Олександрівської лікарні, яким керував Микола Маркіянович Волкович. На той час старший брат Євгена Михайло обіймав посаду професора на кафедрі хірургії Університету та працював у Військовому шпиталі. Таким чином, у молоді роки Євген Григорович мав двох видатних хірургів-наставників. З М. Волковичем життя надовго поєднає Євгена Черняхівського: він замінить свого вчителя на посаді завідувача відділенням, пропрацювавши до того 12 років разом, та стане секретарем новоствореного Київського товариства хірургів, яке очолював Микола Маркіянович.

Особливо небезпечний

Зі студентських років і до кінця життя Євген Григорович буде «небезпечною персоною» для всіх діючих влад та режимів. Деяка свобода з'явиться в житті професора лише в період становлення неза-

Євген Григорович Черняхівський

лежності української держави в 1917–1920 рр. Про його ранню громадську діяльність можна дізнатись із матеріалів, долучених до кримінальної справи 1929 р. Пояснення Євгена Черняхівського: *«Закінчивши Київський університет 1898 року, 9 грудня я вступив інтерном до хірургічного відділу теперішньої Жовтневої лікарні. За часів студентства брав участь у студентському русі. На третьому, четвертому та початку п'ятого курсу, поки не захорів, був курсовим старостою. На зборах старостату траплялося зустрічатися з Гіршуні. На четвертому курсі весною, після демонстрації на пошану Вітрової, мене заарештували і я просидів тиждень зо два у Лук'янівській в'язниці. Я мав зв'язок із українською соціал-демократичною партією: Стешенком, Лесею Українкою та іншими. Під час перебування інтерном у Жовтневій лікарні мені доводилося зустрічатися із членами лівої соціал-революційної партії: Виноградовим, Лук'яновим, Каценком...».*

Саме «зустрічі» з представниками соціал-революційної партії стануть фатальними для Євгена Черняхівського. 10 листопада 1902 р. його було заарештовано на вулиці. Після арешту він опинився в секретній камері Старокиївської дільниці жандармерії, в його квартирі було проведено обшук. Євгена Григоровича звинуватили в отриманні забороненої кореспонденції на його адресу з Єкатеринослава. З матеріалів допиту: *«Я погодився дати свою адресу для партійного листування студентам Фрумину та Кригелю. Людей, що приходили до мене з паролем «кланяється Дмитрій», я повинен був надіслати до Сірякова, якого адреси не пам'ятаю. Повинен зазначити, що в той же час, я мав приватну практику, через що вважав, що відвідування мене, не повинно звертати на себе уваги. Підкреслюю, що*

до партії я ніколи не належав. Після дачі адреси, в перші часи, все було гаразд, але згодом, восени, есери порушили наші умови: а саме почали надсилати не тільки листи, а й бандеролі з літературою, через що я вирішив звернутися до Фруміна та Кригеля з проханням припинити листування. Того ж дня мене заарештували та на квартирі зроблено трус, але нічого не знайдено. Забрано декілька книжок, а потім повернуто. Між іншим, серед партійців була поширена чутка, що в мене знайдено велику кількість літератури та навіть паспортів, але я це категорично заперечую. Підкреслюю цей факт, бо на цьому як я далі довідався, есери будували своє обвинувачення проти мене (...) Я пробув у в'язниці місяців зо 5, як і інші заарештовані зі мною. Приймаючи на себе цілковито всю справу, не знаючи про стан її, не належачи до партії, я не вважав за доцільне. Тим більше що ніяких зобов'язань зі свого боку партії не давав, а з боку партії було певне порушення наших умов. Коли переді мною було поставлено питання про зв'язок мій із Фрумимом та Кригелем, я повинен був нарешті зізнатись...».

1903 р. Євгена Григоровича, як «особливо небезпечного» етапували до Петербурга. Там він провів в одиночці 5 міс. Протягом цього терміну йому раз на день дозволяли 15-хвилинну прогулянку в супроводі жандармів у коридорі. В 1905 р. на тлі подій у Російській імперії було проголошено амністію, за якою звільнено й Євгена Григоровича. Здавалося, він «легко відбувся» звільненням з лікарні та відлученням від лекторства в акушерській школі Новшугбе, проте справа студентів Фруміна та Кригеля через 25 років зіграє з ним найзліший жарт у його житті.

Від судинного шва до трансплантації

Незважаючи на постійні переслідування, Євген Черняхівський працює хірургом та затверджує себе як талановитий науковець. Вражає спектр інтересів видатного хірурга: це і травматологія, хірургія шлунка та дванадцятипалої кишки, лікування кишкових нориць, воєнно-польова хірургія, хірургія серця та магістральних судин. Обіймаючи посаду завідувача хірургічного відділення Олександрівської лікарні, він отримав великий практичний досвід. Черняхівський був першим хірургом у Києві, котрий зміг зашити поранення серця. В 1916 р. його було мобілізовано на фронт як керівника хірургічного гарнізону.

Євген Черняхівський постійно публікував праці в медичних часописах, зокрема в Мецці тодішньої хірургії — Німеччині. Неоцінним фактом є те, що він одним із перших почав публікувати свої праці українською мовою та розробляти українсько-російський медичний словник. Так він описує свою роботу секретарем Київського товариства хірургів: *«З 1908 року і до часів імперіалістичної війни, я був постійним секретарем*

Київського товариства хірургів, яке треба визнати важливим чинником розвитку Київської хірургічної наукової думки. 5 томів праць цього товариства, у складанні яких, я, як секретар та член товариства, брав безпосередню участь, свідчить про певну мою роботу у розвитку київської хірургії. Підкреслюю ще одну важливу подію в розвитку культурної революції, про яку тепер так багато кажуть, задовго до війни, коли утворилася медична секція наукового товариства імені Шевченка в Києві, я у ній брав активну участь. Не було жодного друкованого збірника секції, де не було б надруковано моєї наукової праці українською мовою. Збірники — це джерело, з якого виросла сучасна періодична медична українська література. Моя активна участь у складанні російсько-українського словника була цілком безплатною...».

Ще на початку своєї хірургічної кар'єри Євген Григорович цікавився хірургією судин, яку на той час вважали майже недоступною хірургам. Він опублікував серію праць про модифікації судинних швів та анастомозів. У 1905 р. уперше в Університеті прочитав доповідь про теоретично можливе виконання трансплантації органів. Найбільше його цікавила трансплантація нирки. Однак у наукову зацікавленість Євгена Черняхівського вносить свої корективи час: він зосереджується на питаннях воєнно-польової хірургії та громадській діяльності. Всіма своїми напрацюваннями з трансплантології він у майбутньому поділиться зі своїм молодим учнем. Серед багатьох молодих лікарів, випускників Університету, професор-патріот, не міг не помітити добровольця армії Української Центральної Ради, учасника трагічного бою під Крутами — Юрка Вороного. В 1920-х роках він буде аспірантом на кафедрі Євгена Григоровича. У 1933 р. у м. Херсон Юрій Юрійович Вороний вперше в світі виконав пересадку нирки від трупного донора людині.

Останній головний лікар та перший директор

Управлінські посади, які протягом життя обіймав Євген Черняхівський, можна перелічувати надзвичайно довго: завідувач кафедр факультетської та госпітальної хірургії Університету, головний лікар Олександрівської лікарні (двічі), директор Київського медичного інституту, секретар Товариства хірургів м. Києва, один із засновників Українського державного університету, завідувач хірургічним відділенням Олександрівської лікарні та ще багато інших. Надзвичайний символізм переслідував призначення на посади Євгена Григоровича. Так, він був останнім головним лікарем Олександрівської лікарні до перейменування її на Жовтневу, та першим директором медичного інституту після реорганізації Університету св. Володимира. При складанні уявного curriculum vitae професора складається враження, що він встиг прожити життя як мінімум десятих людей, незважаючи на

те, що на своєму професійному шляху Євген Григорович постійно піддавався цькуванню з боку діючих режимів, а останні 10 років життя прожив у несправедливому забутті та ізоляції. Надзвичайно цікаво Черняхівський описав свою роботу в Олександрівській лікарні у революційний період: *«...перейду тепер до моєї праці в Жовтневій лікарні з 1898 по 1920 рік, себто 22 роки я займав різні посади в Жовтневій лікарні. В 1918 році замість директора лікарні утворилась робоча тройка, яку обрали на зборах лікарні. Склад цієї тройки був такий: Квятківський, Свенсон та я. На великий жаль, ця тройка швидко розпалась і мені одному прийшлося взяти на себе керування лікарнею. Усі пам'ятають про умови праці в 18-го та особливо 19-го року. Видавались дні, коли не знав я чим годувати хорих, коли було «і голодно і холодно». І все ж таки, працюю в лікарні я не кидав, бо вважав за свій обов'язок підтримувати справу. Незалежно від обставин, а мабуть всі пам'ятають, що в той період не завжди було тихо та мирно, я відвідував лікарню не пропускаючи жодного дня. Я не забуду випадку, коли під час наступу таращаниців, лікарня залишилась без копійки і треба було героїчних зусиль щоб декілька днів прогодувати хорих. Пам'ятаю, що я скликав нараду санітарів та санітарок, і було винесено Постанову передати їх хлібну пайку хорим. Не забуду і того, як я звертався до лікарів лікарні з проханням позичити гроші на годування хорих. На позичені та мої власні гроші було куплено пшона. Ось у яких умовах доводилось працювати. Про це можна написати цілу книжку спогадів. Чим тільки мені не погрожували в ці часи. Навіть обвинувачували в тому, що для опалення кухні доводилось рубати акації. Я цілком розумію, що ти два роки праці в лікарні, важили більше, аніж два звичайних роки».*

А так Євген Григорович описує роботу в медичному інституті: *«Друга установа з якою тісно зв'язано моє життя та робота це Київський медінститут. У двадцятому році, цілком для мене несподівано, мене призначили ректором Київського медінституту. Про роботу на цій посаді я багато казати не буду, бо вона майже всім відома, як друзям, так і ворогам. Лише зазначу, що я з повною відвагою захищав певні позиції будування Київського медінституту. Підкреслюю, що це було нелегко. Багато з нас пам'ятають тодішні події. Ректором я був щось із 16 місяців, а проректором по навчальній частині трохи менше року. Після того, цієї напруженої адміністративної праці роботи по будуванню медінституту, я не кинув, а продовжував працювати в різних комісіях, як науково-методологічних так і господарчих, утворюючи нові засади Київського медінституту. Я з гордістю можу зазначити, що в будівництві сучасного Київського медінституту я брав не останню участь, не жалкуючи ні сил, ні здоров'я. Унаслідок цієї напруженої, нервової роботи, під час операції, трапилось моє захворювання...».*

Доволі цікавим є факт, підкріплений архівним документом, що Євген Григорович, під час перебування на посаді директора медичного інституту, клопотав про «виділення місцевою або центральною владою однієї з київських лікарень в розпорядження медінституту, для створення у ній Університетської клініки». За часів керівництва інститутом Євгеном Черняхівським у розпорядження інституту перейшли будинок на бульварі Шевченка, 13 (нинішній ректорат) та анатомічний театр на Собачій стежці (нині — навчальний корпус на вул. Мечникова, 5).

«Чи були хитання у проведенні лінії партії?»

1929 р. трагічно ознаменований початком переслідувань української інтелігенції. У середині 1920-х, окрилені проголошеною радянською владою українізацією, громадські діячі, лікарі, письменники починають активно розвивати культуру та науку. Як виявиться пізніше, українізація була методом виявлення буржуазних націоналістів, хоча під таке визначення підпадали люди, націоналізм яких виявлявся у самоідентифікації себе українцями. У 1929—1930 рр. було відкрито багато кримінальних справ, які потім будуть об'єднані у повністю сфабрикований процес неіснуючої організації «Спілки визволення України». Одними з головних фігурантів справи були старший брат Євгена Олександр із дружиною. Одночасно Євгена Черняхівського звільняють з посади головного лікаря Жовтневої лікарні (після другого призначення) та завідувача кафедри факультетської хірургії в Київському медінституті. Суспільний резонанс більшовики намагаються підігріти численними брехливими публікаціями в пресі. На одну з таких під назвою «Дещо з клятого минулого» (автор — Єфимчук, газета «Пролетарська правда» від 12.02.1928 р.) Євген Григорович реагує листом до ректора медичного інституту. Ось уривок із листа зі збереженою стилістикою та орфографією: *«Ректору Київського медінституту. Заява професора Є. Г. Черняхівського. У статті (...) посилюючись ніби на архівні матеріали, викриває мою «зрадницьку» поведінку гр. Єфимчук. Очевидячки, справа йде щодо моїх по партії товаришів, за часи, коли мене було заарештовано 1903 року. З приводу цього, вважаю подати факти так, як вони були, а не так, як їх трактує гр. Єфимчук із невідомою для мене метою. Через свою хорість, я утримувався від полеміки з гр. Єфимчуком, але звільнення мене з посади головного лікаря Жовтневої лікарні без жодних звинувачень від Окрінспектури охорони здоров'я примушує мене до активного виступу, бо це звільнення я розцінюю як наслідок замітки гр. Єфимчука».* Стаття, надрукована з метою дискредитації професора, переповнена звинувачуваннями у націоналізмі та антисемітизмі, а сам автор вдається до вкрай образливих висловлювань в адресу Євгена

Григоровича. Наводжу наступні уривки з листа: *«У Судовій палаті за маніфестом про Думу в 1905 році мене амністовано і судову справу припинено. Проїшло 25 років і тепер громадянин Єфимчук знову порушує цю справу, надаючи мені епітет «гнилої мотузки». Повстає питання, чи справді за мою працю протягом 25 років, я лише слугую назви гнилої мотузки? (...) Моя практична робота почалась на Подолі, серед неможливих євреїв і протягом всієї моєї роботи, це були мої постійні пацієнти. І дивує мене, що інколи доводиться чути про мій антисемітизм, особливо це дивно, якщо згадати 1905 рік коли під час погрому в мене в помешканні на Подолі переховувались побиті та поранені євреї (...) Під час наступу Денікіна, з військового шпиталю, за моєю згодою, було переведено в хірургічне відділення лікарні Маковського, яким я тоді завідував, декілька хорих. Про це детально може розказати товариш Захаров. Під час наступу поляків та перебування їх у Києві, у мене на квартирі довгий час переховувався товариш Гадзинський. Про те, що він партійний, я знав з самого початку, як він у мене оселився (...) Дуже яскравий випадок трапився зі мною, коли під час повстання арсеналівців, в мою квартиру на вулиці Короленка, було занесено якогось пораненого червоноармійця. І коли прийшли Гайдамаки, запитуючи, чи не приховуються тут поранені, то одержували відповідь, що нікого чужого тут немає. Цей червоноармієць перебував декілька днів і я його годував та доглядав як лікар. Прізвища його я не записував. Через декілька днів його з моєї квартири забрали. Якось випадково чи 23, чи 24 року, звернувся до мене студент медінституту з подякою за те, що його пораненого я переховував. Це виявився той самий червоноармієць». Свій лист Євген Черняхівський завершує відкритим запитанням: «Отже 25 років своєї праці як лікаря, активної праці в науково-громадському життю, праці в Жовтневій лікарні під час Громадянської війни і праці великої напруженої в медінституті, дає мені свідчити про мою корисну роботу. Я певен у тому що майбутня історія Київського медінституту, ні в якому разі не погодиться з епітетом тов. Єфимчука про мене, що я є гнила мотузка. Постає питання, чи справді так значна моя провина 25-річної давності, що тепер цю стару всім відому справу, порушують із тим, щоб запламувати мою 25-річну роботу?»*

Цей лист не матиме відповіді, більше того, ніхто з колег не стане на захист Євгена Черняхівського. Навпаки, проти нього буде відкрите кримінальне провадження. Саме свідчення колишніх студентів, а тепер більшовиків Фрумїна та Кригеля, про перешкоджання та завдану Євгеном Григоровичем шкоду революційному рухові у 1903 р. призведуть до оголошення вироку «5 років із суворою ізоляцією», який пізніше буде змінений на «3 роки умовного обмеження волі із заборонаю виїзду зі столиці». В кримінальній справі в графі «Чи були

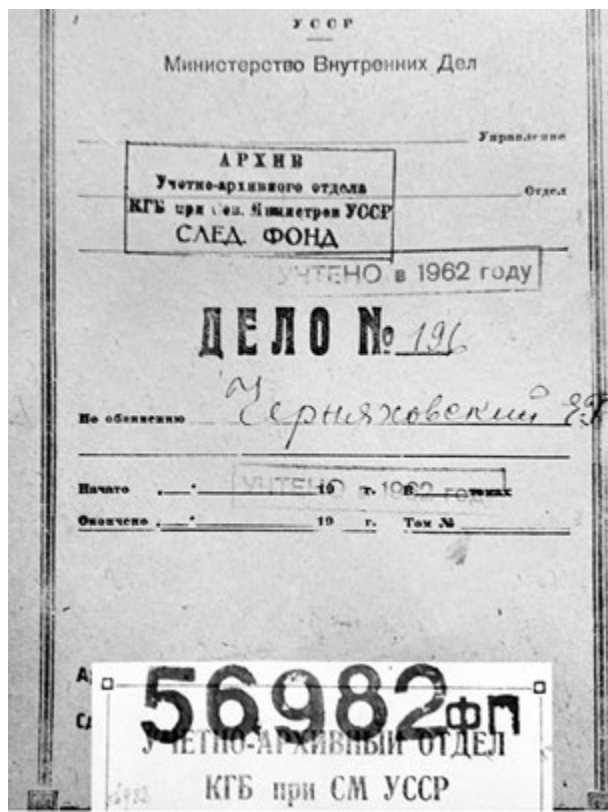
хитання у проведенні лінії партії?» з'явиться відповідь «так», позначена виділеним червоним. З лікарів-фігурантів справи «Спілки визволення України» в живих залишаться лише його брат. Професори київського медінституту Володимир Васильович Удовенко, Володимир Якович Підгаєцький, старший асистент Аркадій Олексійович Барбар будуть розстріляні в таборах. Дехто з них отримає цей вирок на честь 20-річчя Жовтневої революції в урочищі Сандармох разом з видатними режисерами, художниками, письменниками. Дехто не доживе до розстрілу через смерть від виснаження або переохолодження. Обірветься життя і Михайла Драй-Хмари — поета, філолога, перекладача (володів 20 мовами). В 1920-х роках він очолював кафедру україністики медичного інституту та був одним з тих, хто започаткував викладання українською мовою у вищих навчальних закладах. Цей період методичного винищення української творчої та наукової інтелігенції, свідомих патріотів пізніше отримає назву «розстріляне відродження» і стане однією з найтрагічніших сторінок української історії.

Запитання без чітких відповідей

Життя Євгена Черняхівського у 1930-х майже невідоме дослідникам. Після звільнення його з Олександрівської лікарні та медичного інституту,

численних спроб дискредитації його сім'ї у пресі та серед колег, вироку щодо умовного ув'язнення, ім'я братів Черняхівських стало забороненим. Більшість документів було вилучено з архівів. Згадувати Євгена Григоровича у мемуарах або історичних довідках було особистим ризиком авторів. Так, у книзі «100 лет Киевского медицинского института» (1947, Госкомиздат СССР), в частині, присвяченій київській хірургічній школі, є лише одна згадка про захист дисертації хірургом Черняхівським (йдеться про його старшого брата Михайла, який захистив дисертацію під керівництвом свого вчителя О. Х. Рінека). Про Євгена Черняхівського інформації обмаль, хоча він був завідувачем двох хірургічних кафедр інституту та його директором, чудовим хірургом, науковцем та організатором хірургічної допомоги, вчителем багатьох лікарів, які очолювали хірургічні кафедри в різних містах СРСР. Серед його учнів, які працювали з ним у клініці, були Віра Гнатівна Гедройц — перша жінка-завідувач хірургічної кафедри, згаданий вище Юрій Юрійович Вороний, Михайло Сидорович Коломійченко — завідувач кафедри загальної хірургії медінституту у 1950-х, Гаврило Парфентійович Ковтунович — завідувач кафедри загальної хірургії Львівського медичного інституту у 1945—1961 рр., Іван Миколайович Іщенко — головний хірург Українського фронту під час II Світової війни та багато інших. Ця частина книги закінчується таким текстом *«Мудрыя слова нашего вождя и учителя товарища Сталина: «кадры решают всё» подняли энергию у педагогов, и дело медицинского преподавания улучшалось с каждым годом. Великая Октябрьская социалистическая революция окончательно освободила советскую хирургию от иностранной зависимости и открыла перед ней широкие перспективы самостоятельного развития»*. На жаль, в цій «свободі» хірургії та її історії не знайшлося місця для її фундаторів та ентузіастів, таких як Євген Григорович Черняхівський.

Співробітниками НМУ імені О. О. Богомольця у 2000-х було встановлено, що Є. Г. Черняхівський разом із дружиною Лідією Олександрівною похований на Лук'янівському кладовищі в 1938 р. Дата смерті була єдиним відомим фактом з його життя у 1930-х роках. З розсекречених документів КДБ СРСР стало відомо, що у 1931 р. професор Черняхівський проходив по агентурній справі «Весна» (контрреволюційна організація). Остаточна доля цієї кримінальної справи не відома, але зрозуміло, що ці роки були тяжкими для Євгена Григоровича. Цікавим є документ, датований березнем 1949 р. (через 10 років після офіційної дати смерті): «В связи с запросом МГБ СССР, нами проверяется Черняховский Евгений Григорьевич. Просим срочно выслать его дело для ознакомления, одновременно сообщите, располагаете ли вы другими компрометирующими на него материалами». Цей

Матеріали кримінальної справи Є. Г. Черняхівського (Матеріали з Центрального державного архіву громадських об'єднань України)

документ є службовою перепискою із грифом «цілком таємно» між відділами МВС та КДБ СРСР. Зворотна відповідь позначена також 1949 р. Чи це розслідування відбувалося посмертно, чи нам не все відомо про життя та смерть видатного хірурга, можна лише здогадуватись...

Олександр Григорович Черняхівський (1869—1939)

В архівних фондах збереглося написане від руки *curriculum vitae* Олександра Черняхівського, яке він складав для отримання ученого ступеня доктора наук. Для ознайомлення з біографією професора наводимо документ у незміненому вигляді:

Curriculum vitae

Народився в 1869 році в селі Мазепинці. Після закінчення гімназії вступив на медичний факультет Київського університету, який закінчив в грудні 1893 року. В 1894 році вступив лаборантом на кафедру фізіологічної хімії Київського університету, протягом року працював в лабораторії загальної хімії під керівництвом професора Реформатського. В лютому 1896 року перейшов на кафедру гістології та ембріології того ж Університету в якості помічника прозектора. в 1900 році склав докторський іспит. В 1906 році був вибраний прозектором по кафедрі гістології та ембріології. З 1918 року працював в якості професора на тій же кафедрі. З 1921 року завідував кафедрою гістології та ембріології Київського медичного інституту до 27 грудня 1929 року. З 1921 по 29 рік завідував такою ж кафедрою в Київському ветеринарному зоотехнічному інституті. З 1911 по 1915 рік читав лекції в Київському Фребелівському інституті. В 1922 році затверджений в професорському званні. В 1926—1927 роках, протягом 4 з половиною місяців, перебував у закордонному закордонному відрядженні в Берліні (директор інституту О. Vogt), Даалемі (відділення професора Т. Peterfi), Мадриді (лабораторія доктора Кахаля). З 1930 по 1934 рік завідував кафедрою гістології в м. Сталіно. З 1934 року, через тяжке серцеве захворювання полишив викладацьку роботу та перейшов на виключно дослідницьку роботу в Київський інститут експериментальної біології та патології (директор О. О. Богомолець) та з 1938 року в Інститут клінічної фізіології УАН.

Професор О. Черняхівський. Київ. 1939 рік.

Звичайно, таке викладення професійного шляху зумовлене роком написання — 1939. Подібні документи із підписом Олександра Григоровича доповнюються компліментами радянській владі та вірою у «світле соціалістичне майбутнє». Чи мав він вибір писати інакше? Мабуть, ні. Своє життя він поклав на розбудову української держави, що завжди було пов'язане із ризиком арешту або розстрілу. Проте на той момент Олександр Черняхівський думав про свою заарештовану доньку Вероніку. Останні свої

роки Олександр Григорович житиме надією побачити єдину доньку, яка не справдилась. І він більше ніколи не згадуватиме свого минулого...

Nomina anotomica ucrainica

Олександр Черняхівський володів французькою, іспанською та німецькою мовами. У молоді роки він займався перекладами художньої та філософської літератури. Зокрема в 1900 р. під псевдонімом Будовий переклав праці Фрідріха Енгельса, що, можливо, в майбутньому врятувало його кар'єру та навіть життя. Пізніше він робив переклади гістологічних підручників та передових наукових статей. Олександр Григорович був одним із перших науковців, які перекладали профільну літературу українською мовою. Разом з братом Євгеном вони працювали над створенням українсько-російського медичного термінологічного словника. За його редакцією у 1925 р. надруковано словник української гістологічної термінології *Nomina anotomica ucrainica*.

Разом з братом у період раннього становлення української державності він був засновником Українського державного університету, а саме його медичного відділення. Кафедри цього закладу, створеного на противагу російськомовному університету св. Володимира, були розташовані у будівлі колишнього артилерійського училища (біля Солом'янської площі). Нині там розташовано Університет Міністерства Оборони України. За іронією долі він названий на честь Івана Черняхівського, генерала армії. Він не був родичем Олександра та Євгена, але, мабуть, історія має своє почуття справедливості.

Окрім розбудови Українського державного університету, брати Черняхівські брали участь у створенні Жіночого медичного університету. Він був утворений на базі медичного відділення Вищих жіночих курсів, та мав неофіційну назву «Жіночий

Олександр Григорович Черняхівський із дружиною Людмилою Михайлівною Черняхівською-Старицькою та донькою Веронікою. Київ, 1925 рік. Фото з фондів Музею видатних діячів української культури

медичний університет імені святої княгині Ольги» (розташовувався в анатомічному театрі на сучасній вул. Мечникова. Нині там навчальний корпус НМУ імені О. О. Богомольця, після реконструкції будівля збережена у своєму первинному вигляді). Олександр Черняхівський з молодих років читав просвітницькі лекції на медичну тематику для простого населення. Він був популяризатором медицини українською мовою. Разом із дружиною вони були представниками яскравої плеяди україномовної інтелігенції Києва. Його дружина, Людмила Михайлівна Черняхівська-Старицька була донькою одного з корифеїв українського побутового театру — Михайла Петровича Старицького та племінницею видатного українського композитора — Миколи Віталійовича Лисенка. Все своє життя вона боролась за свою Батьківщину, їй ми завдячуємо за збереження кінохроніки 1917—1920 рр., оскільки вона входила до складу Центральної ради (міністерство освіти), де відповідала за кінематограф. Її брат Юрій володів чи не єдиною на той час кінокамерою в Києві.

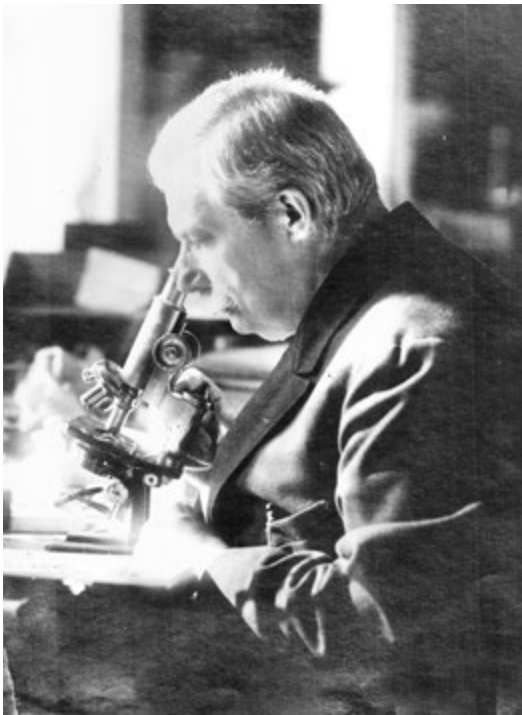
У часи УНР Олександр Черняхівський обіймав посаду в міністерстві охорони здоров'я. Під час наступу армії Муравйова він з урядом Симона Петлюри евакуювався до Кам'янця-Подільського, де продовжував свою активну роботу. В цей час Людмила Черняхівська-Старицька залишилась у Києві та працювала над висвітленням і збереженням пам'яті загиблих у бою під Крутами студентів. Однак про долю та місцезнаходження чоловіка вона нічого не знала. Репресії більшовиків щодо

місцевого населення наростали і Людмила Михайлівна з донькою залишили Київ та відправилися на пошуки Олександра Черняхівського. Вони вирішили йти пішки до Козятина, де розташовувалися частини армії Симона Петлюри. Пізніше, вона так опише цю подорож: *«Ми йшли пішки. Несли на плечах вату, бинт, медикаменти. Було страшенно жарко, наш вантаж був страшенно важким, ми ні в чому не могли бути впевнені, тому що вся наша країна була охоплена боротьбою, скрізь ішли бої. Ночі ми проходили під відкритим небом в лісах, на кладовищах, три рази ми переходили різні фронти, але все-таки дійшли цілими і неушкодженими доармії Петлюри, щоб виконати свій обов'язок...»*. До Києва сім'я повернеться лише в 1920 р.

У лабораторії з нобелівським лауреатом

Згідно з переліком кафедр Київського медичного інституту 1920 р. у ньому були наявні три кафедри гістології: 1-ю завідував Федор Іванович Ломінський, 2-ю — Микола Панфілович Вашетко, 3-ю — Олександр Григорович Черняхівський. Такий розподіл був зумовлений створенням українського та російського лекторію в новому медичному інституті. Через рік кафедри об'єднуються в одну під керівництвом професора Черняхівського. Протягом своєї роботи на кафедрі Олександр Григорович працюватиме над проблемою нейрогенеративної, будовою симпатичних гангліїв, модифікаціями методик фарбування нервової тканини. Його праці цитуватимуть закордонні колеги, цей список посилять (своєрідний індекс Гірша) Олександр Черняхівський сформує для присвоєння йому ступеня доктора наук *honoris causa* у 1939 р. Показовим є той факт, що цитування праць професора наявне навіть у монографіях, датованих 2000-ми. У 1926—1927 рр. він отримав дозвіл на відрядження за кордон. Після перебування у Німеччині, він поїхав до Мадриду, в лабораторію нобелівського лауреата Рамона-і-Кахаля. Олександр Григорович здобуде прихильність колеги, перекладатиме його праці, ознайомиться зі специфічними гістологічними методиками, вдосконалив їх та впродовж багатьох років переписуватиметься із доктором Кахалем. Після серії опублікованих праць про результати відрядження академік Леонцович напише такий відгук: *«...таким образом Черняховский, являясь учеником наиболее крупных нейрогистологов Кахаля и Большовского в совершенстве овладел техникой серебряных импрегнаций и сделал этими методами ряд прекрасных работ, составляющих ценный вклад в науку»*.

Переписка з Рамоном-і-Кахалем, на жаль, буде втрачена при вилученні органами КДБ СРСР під час обшуку. Олександр Черняхівський створить потужну київську гістологічну школу, яка прославиться на весь світ завдяки роботі свого керівника. Його учні очолюватимуть профільні кафедри в Києві, Донецьку, Дніпрі.

Олександр Григорович Черняхівський за роботою. Мадрид, 1929 рік. Фото з фондів Музею видатних діячів української культури

«Спілка визволення України» та наукове заслання

Починаючи з 1929 р., в Україні сфабриковано низку гучних справ проти української інтелігенції. Початок 1930-х ознаменується справою «Спілки визволення України», самогубствами представників творчої інтелігенції, зокрема Миколи Хвильового, гучними арештами. Справа «Спілки визволення України» — це повністю сфабриковане кримінальне провадження, спрямоване проти найяскравіших представників української інтелігенції. Судилище відбувалося у Харкові, тодішній столиці УРСР, в оперному театрі. На лаві підсудних перебували 45 осіб. Усього до справи долучено 474 людини. «Головні діячі» отримали розстрільний вирок, подружжя Черняхівських — по 5 років ув'язнення, яке пізніше замінено на відповідний термін заслання із позбавленням прав. Величезний авторитет Олександра Черняхівського дав змогу отримати дозвіл займатися викладацькою та науковою роботою в Сталінському медичному інституті (нині — Донецьк). За період своєї роботи в ньому професор організував роботу кафедри гістології, продовжував займатись ембріологією, будовою нервової тканини, зокрема іннервацією пухлин. Він опублікував 8 праць у наукових журналах СРСР та за кордоном. Про ці публікації академік Ростислав Євгенович Кавецький скаже: *«Работы профессора Черняховского об иннервации экспериментальных и человеческих опухолей несомненно имеют большое научное значение»*.

Директор сталінського медінституту напише відгук про роботу в період заслання для поновлення Олександра Черняхівського в правах, зокрема на отримання академічної пенсії: *«Про наукову та педагогічну діяльність професора Черняхівського. Він зорганізував кафедру, устаткувавши її препаратами, лекційними таблицями, приладдям, діапозитивами, через що, лабораторія із самого початку стала працювати повним ходом без всяких перебоїв. Лекції професора Черняхівського, в які він вкладає свій дозволітний досвід, приваблюють слухачів і дуже допомагають засвоєнню предмета (...) На підставі всього вищезазначеного, треба вважати професора Черняхівського за цінного наукового робітника, що прокладає нові шляхи в науці, за першорядного педагога, що щиро працює над виготовленням нових кадрів пролетарських медичних робітників»*. Профбюро інституту в повному складі підпише листа про поновлення професора у правах. Головним фактором для надання дозволу повернутися на наукову роботу до Києва буде лист від представника «компетентного» органу: *«...считаем возможным ходатайствовать о возобновлении пенсии профессору Черняховскому, как честно работающему в Донецком мединституте по подготовке кадров. Как полностью признавшему свои политические ошибки и на деле показавшему образец добросовестного отношения к работе. 1934 год»*.

Один з найвидатніших

У 1935 р. Олександр Черняхівський повернувся до Києва і працював в Інституті експериментальної біології і патології та Інституті клінічної фізіології УАН. Однак життя сім'ї Черняхівських на той час переповнене трагедією та стражданнями. В 1938 р. повторно заарештують єдину доньку-поетесу. Приводом для затримання було нібито шпигунство на користь Німеччини. Того ж року її розстріляють у Києві, натомість батькам повідомлять про її заслання до Сибіру. Подружжя намагатиметься зробити все, аби врятувати доньку, але численні листи та прохання залишилися без відповіді. В 1939 р. депутат Верховної Ради СРСР академік О. О. Богомолец у клопотанні до народного комісара соціального забезпечення СРСР зазначить, *«... его работы которые продолжаются и в настоящее время в области строения нервной системы, имеют крупное научное значение. Со своей стороны сообщая, что среди ученых-гистологов СССР профессор Черняховский, является одним из наиболее выдающихся»*. Того ж року, після тривалого тяжкого захворювання, закінчиться життя Олександра Григоровича Черняхівського.

Дзеркало долі української інтелігенції

У 1941 р. дружину професора заарештують разом із її сестрою, письменницею Оксаною Михайлівною Шешенко. Їх етапують до Казахстану для ув'язнення у таборах. Людмила Черняхівська-Старицька померла в дорозі, у вагоні, призначеному для перевезення худоби. Її сестра — наступного дня. Так закінчилося методичне винищення всіх членів сім'ї Старицьких.

Сьогодні ми маємо змогу по дрібних деталях відтворити трагічну історію того періоду. Нашим завданням є встановлення історичної справедливості та увіковічнення в історії видатних діячів, які боролися за незалежність України. Іноді здається, що нині неможливо уявити масштаб особистостей братів Черняхівських та членів їх сімей. Однак надзвичайно важливою є пам'ять про них, яку ми збережемо «для дітей та дітей наших дітей». Ці герої робили все можливе для того, щоб ми жили в незалежній країні, для того, аби читач мав змогу читати цю статтю українською. На жаль, за це вони мали віддати своє життя, а слова Людмили Черняхівської-Старицької стали фатально пророчими: *«оновлена вітчизна повстане з наших трутів»*.

У статті використано матеріали з Державного архіву м. Києва, Державного архіву Київської області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, бібліотеки кафедри оперативної хірургії та топографічної анатомії НМУ імені О. О. Богомольця та статті Ольги Гураль «Оновлена вітчизна повстане з наших трутів» («Історична правда» від 01.11.18).